NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

TOPISHMOQLARNI KOGNITIV MEXANIZMLAR ASOSIDA ANGLASH JARAYONLARI

To‘xtasinova Durdona Tolibjon qizi
Ingliz tili fani o‘qituvchisi
Qo‘qon universiteti Andijon filiali
E-mail: tukhtasinovadurdona@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan enigmatik matnlarni kognitiv mexanizmlar ya’ni analogiya, deduksiya va induksiya kabi tushunchalarning izohlari tahlil qilinadi, ular yordamida topishmoqlarni anglash jarayonlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar misollar bilan yoritib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *enigmatik matn, kognitiv mexanizm, analogiya, analogik kirlash, funksional analogiya, struktural analogiya, deduksiya, induksiya.*

ПРОЦЕССЫ ПОНИМАНИЯ ЗАГАДОК, ОСНОВАННЫЕ НА КОГНИТИВНЫХ МЕХАНИЗМАХ

Аннотация. *В статье анализируется интерпретация когнитивных механизмов загадочных текстов, имеющих важное значение в лингвистике, таких как понятия аналогии, дедукции и индукции, и на примерах используется для иллюстрации информации о процессах понимания загадок.*

Ключевые слова: *загадочный текст, когнитивный механизм, аналогия, аналоговое загрязнение, функциональная аналогия, структурная аналогия, дедукция, индукция.*

PROCESSES OF UNDERSTANDING RIDDLES BASED ON COGNITIVE MECHANISMS

Abstract. *The article analyzes the interpretation of cognitive mechanisms of enigmatic texts, which are important in linguistics, concepts such as analogy, deduction and induction, and uses them to illustrate information about the processes of understanding riddles with examples.*

Keywords: *enigmatic text, cognitive mechanism, analogy, analogical contamination, functional analogy, structural analogy, deduction, induction.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda matn tushunchasi faqat axborot uzatuvchi vosita sifatida emas, balki murakkab semantik, pragmatik va kognitiv hodisa sifatida talqin etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazmuni to‘g‘ridan-to‘g‘ri anglashilmaydigan, yashirin ma’no qatlamlariga ega bo‘lgan matnlar alohida tadqiqot obyekti sifatida e’tirof etilmoqda. Bunday matnlar ilmiy adabiyotlarda enigmatik matnlar nomi bilan yuritiladi.

Enigmatik matn (yunoncha ainigma — jumboq, sir) — mazmuni bilvosita, ko‘p qatlamli semantik struktura asosida shakllangan, o‘quvchidan faol interpretatsiya va kognitiv faoliyatni talab etuvchi matn turidir. Ushbu matnlarning asosiy xususiyati shundaki, undagi asosiy g‘oya ochiq bayon qilinmaydi, balki ramz, ishora, metafora, allegoriya, presuppozitsiya va implikatura vositalari orqali yashirin tarzda ifodalanadi.

Tilshunoslikda enigmatik matn eng muhim va shu bilan birgalikda eng qiziqarli mavzu hisoblanadi. U o‘zining sirli, jumboqli va tinglovchidan bir nechta muhim qobiliyatlarni talab qiluvchi matn turi hisoblanadi. Bunday matnlarni anglash uchun o‘quvchi yoki tinglovchidan mantiqiy fikrlashi, narsa yoki hodisalarni boshqa bir narsa yoki hodisalar orqali tasvirlanganda qiyoslash va solishtirish mahoratini talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Enigmatik matnlarni anglashda ko‘plab olimlar tadqiqotlar olib borishgan. Ular ushbu jarayonni bevosita kognitiv mexanizmlar: analogiya induksiya, deduksiya kabi usullar orqali yanayam chuqurroq va aniqroq muhokama qilishgan. Misol sifatida V.Drimba, L.V.Baskakova, A.V.Fyodrov, A.N.Kononov, PB.Golden, A.Erkin kabilarning izlanishlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tillarda enigmatik matnlarni anglash jarayoni kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu mexanizmlarga analogiya, deduksiya va induksiyalar kiradi. Ushbu bo‘limda ushbu uch mexanizmlarning farqlari, ularning jumboqli matnlardagi o‘rni va vazifasi haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Dastavval, analogiya nima ekanligi haqida tasavvurga ega bo‘lish muhim. Analogiya yunoncha “analogia” so‘zidan olingan bo‘lib, “muvofiqlik, o‘xshashlik” degan ma’nolarni bildiradi. Analogiya – ikki xil narsa, hodisa yoki tizim o'rtasidagi o'xshash munosabatni aniqlash orqali yangi bilim hosil qilish jarayoni hisoblanadi. Tilshunoslikda esa u so‘zlarning o‘zaro munosabati natijasida o‘xshash shakllarga kirishini ifodalaydi.

Ushbu kognitiv mexanizm uslubi enigmatik matnlarda samarali foydalaniladi, chunki deyarli barcha topishmoqlar biror narsa va buyumni boshqa bir narsa-buyumga o'xshatish, tenglash va taqqoslash orqali hosil qilinadi. Bu orqali tinglovchiga tushunish qiyin bo‘lgan, majoziy ma’noli g‘oya va fikrni , oson va sodda tilda biror hodisa va narsaga taqqoslash orqali yetkazib beradi. Enigmatik matnlarda analogiyaning o‘ziga xos bir nechta xususiyatlari bor, ulardan eng asosiysi, sirni ochish vositasi hisoblanadi. U o‘quvchiga mavhum yoki yashirin ma’noli enigmani tushunarliroq tasvir orqali anglashga yordam beradi. Yana bir xususiyatlardan biri- majoziy o‘xshashlik. Bunda biror narsa-buyum yoki hodisani tashqi ko‘rinishiga qarab emas, balki uning ichki olami va mohiyati, vazifasi yoki tuzilishidagi o‘xshashlikka qarab asoslanadi. Postmodern matnlarda ham analogiya orqali asar qahramonlari va voqealar o‘rtasida kutilmagan bog‘liqliklar yaratiladi. Bundan tashqari, analogiya til va ma’noda ham o‘rni beqiyos. U orqali qadimgi va maxsus so‘zlarning ma’nosi kontekst ichida yangicha talqin qilinadi. Qisqa qilib aytganda, enigmatik matnda analogiya jumboqli va yashirin ma’noli ifodalarni anglashda kalit vazifasini bajaradi.

Yashirin ma’noli matnlarda analogik fikrlashda o‘xshashlik, bog‘liqlik va ramzlar asosiy o‘rin tutadi.

Quyida enigmatik matnlarda analogik fikrlashning bir nechta namunasi keltirilgan:

1. Tabiat va Inson Analogiyasi

Aksariyat hollarda inson hayoti, ruhiyati yashirin matnlarda tabiat hodisalariga qiyoslaniladi. Masalan:

"U g‘ildirak-g‘ildirak bo‘lib tushdi, yerga tegib, suvga aylandi, lekin aslo nam bo‘lmadi"

Analogik tahlil:

Yashirin narsa: Qor yoki Dol.

Analog: Suv, g‘ildirak.

Mantiq: Qor g‘ildirak (yumaloq) bo‘lib tushadi, yerda erib (suv bo‘lib) ketadi, lekin "quruq" tushunchasi bilan bog‘liq (aslida u suv bo‘lsa ham, qor holida quruq tuyuladi).

2. Funksional Analogiya (Vazifa o‘xshashligi)

Bir narsaning vazifasi boshqa narsaning vazifasiga o‘xshatiladi.

Namuna: "*Mingta ko‘zi bor, lekin ko‘rmaydi. Ustidan yurishsa ham, shikoyat qilmaydi*"

Analogik tahlil:

Yashirin narsa (To‘r (baliq ovlash to‘ri).

Analog: Ko‘z, odam (shikoyat qiluvchi).

Mantiq: To‘rning teshiklari (ko‘zlari) ko‘p, lekin jonli emas. Uning ustidan baliqlar yoki odam o‘tadi, lekin u gapirolmaydi.

3. Strukturaviy Analogiya (Tuzilish o‘xshashligi)

Matn ob’ektning tuzilishini boshqa tushuncha tuzilishi bilan o‘xshatadi.

Namuna: "O‘zi tilla, tanasi jilla, boshi bor, aqli yo‘q."

Analogik tahlil:

Yashirin narsa: Guruch.

Analog: Tilla (rangi), odam/hayvon (boshi borligi).

Mantiq: Rang o‘xshashligi (tilla), shakl o‘xshashligi (bosh qismi).

Enigmatik matn yaratishda analogik fikrlash bosqichlari:

Obyektni tanlash: (Masalan, "Qalam").

Xususiyatlarini aniqlash: (Uzun, uchli, rang beradi, yog‘och).

Analoglar izlash: (*Uchli — qilich, rang beradi — bo‘yoqchi, yog‘och — daraxt*).

Enigma (yashirin matn) tuzish: "*Daraxtdan tug‘ilgan, uchli qilichli, o‘zi o‘lsa ham, izi qolgan*" (Qalam). Bu usul badiiy adabiyotda, topishmoqlarda va falsafiy matnlarda o‘quvchini fikrlashga va yashirin ma’noni topishga undaydi.

Deduksiya – bu mantiqiy fikrlash usuli bo‘lib, umumiy qoidalar yoki ma’lumotlardan xususiy, aniq xulosalar chiqarishga asoslangan usuldir.

Enigmatik matnlarda deduksiya muhim ahamiyatga ega , qachonki boshqotirmalarda – bir nechta belgi ketma-ket berilganida va har bir belgi imkoniy javoblar doirasini toraytirganida ya’ni javob topish imkoni qiyinlashib borganda deduksiyaning vazifasi juda muhim hisoblanadi. Namuna sifatida quyidagilarni tahlil qilish foydali bo‘ladi.

«*Menga qara, lekin men emas; Hamma ko’radi, bir o’zi ko’rmaydi*» (javob: ko'zgu).

Bu yerda birinchi misra «aks» sinfini belgilaydi, ikkinchi misra esa bu sinfdan faqat ko'zguni ajratib ko'rsatadi. Mantiqiy tuzilishi: (1) hamma ko'radigan narsa mavjud → bu narsa oshkora; (2) lekin u o'zini ko'rmaydi → bu narsa o'z aksini ko'ra olmaydi; (3) qanday narsa o'zi ko'ra olmaydi lekin boshqani ko'rsatadi? → ko'zgu. Bu klassik deduksiya sxemasi.

Inglizda deduksiya asosidagi riddle:

«*I'm light as a feather, yet the strongest man can't hold me for five minutes. What am I?*» (breath)

Bu yerda ikki belgi bor: (1) juda engil – bu moddiy bo'lmagan narsa ekan; (2) kuchli odam ham ushlab tura olmaydi – bu zaruriy, to'xtatib bo'lmaydigan jarayon ekan.

Deduksiya: «Moddiy bo'lmagan, lekin hayotiy zaruriy jarayon nima?» → nafas. Bu deduksiya ayniqsa abstrakt tushunchalar bilan bog'liq riddles da samarali.

Induksiya mexanizmi haqida ham asosiy tushunchalarni ta'kidlash muhim. Induksiya (lotincha "inductio " – yo'naltirish , boshlash) tushunchasi deduksiya tushunchasidan farqli o'laroq– bir nechta xususiy belgi yoki misoldan umumiy qonuniyat yoki xulosa chiqarish usulidir. Enigmatik matnlarda induksiya ko'pincha bir nechta turli xususiyat ketma-ket berilganda va ulardan umumiy ob'ekt chiqarib olinadigan hollarda ishlaydi. Induksiyada bir nechta bir xil hodisalar kuzatiladi, tahlil qilinadi va ularning har birida kuztilishi mumkin bo'lgan umumiy o'xshash jihatlarini xulosa deb olinadi.

Induksiya namunasi: «*I carry water but I'm not a bucket. I fall but I'm not a leaf. I run but I have no legs*» (answer: river). Bu yerda uchta turli xususiyat – suv ko'chirish, tushish, yugurish – dan daryo konsepti induksiya yo'li bilan chiqariladi. O'quvchi har bir belgi uchun alohida sinflar o'rnatib, keyin ularning kesishmasini topadi. Bu usul yordamida yashirin ma'noli matnning javobini topish osonlashadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish muhimki, topishmoqlarni anglashda kognitiv mexanizmlarni ahamiyati ulkan. Analogiya, deduksiya, induksiya mexanizmlari orqali ushbu jarayon yanayam osonlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baskakova, L.V. (2018). Linguistic and cultural features of riddles in the Codex Cumanicus. Вестник Чувашского университета, (1), 207-212.

2. Эркин, А. (2015). «Кодекс Куманикус»даги топишмоқларнинг семантик ва прагматик хусусиятлари. Самарқанд давлат университети илмий ахборотномаси, (4), 207-211.

3. Фёдоров, А.В. (2012). Поэтическая структура и образная система топишмоқов в «Кодексе Куманикус». Филологические науки. Вопросы теории и практики, (1-1), 199-202.

4. Кононов, А.Н. (1978). Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука.

5. Golden, P.B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

6. Drimba, V. (2000). Codex Cumanicus. București: Editura Enciclopedică.